

אולם, מאחר שהראינו לעיל שרב האי בפירושו לשבת עט ע"ב ביאר שהקלף הוא הקליפה העליונה, אי אפשר לומר כך. גם סוף תשובה תלב, אם נכונה ההנחה המסתברת שהיא מדברי רב שרירא, מוכיחה להדיא שבעלמא הקלף הוא העליון, כפי שהראיתי לעיל, ולא מסתבר שרב האי יחלוק בזה על אביו.

ונראה שהאפשרות השניה מסתברת גם משום שכך מובן יותר מדוע רב האי סתם את הדברים, ולא פירש מהו הקלף, החלק העליון או התחתון. דכפי שכתבתי לעיל, מדברי רב עמרם גאון ורס"ג הנ"ל, עולה שהקלף הוא העליון, וכן משמע מהשאלות ורב יהודאי. לפיכך, אם נאמר שרב האי סבר כפי שביארתי באפשרות השניה, י"ל שמה שהוא לא פירש מהו קלף ומהו דוכ' הוא משום שסבר שלכולם פשוט ומובן שכאשר הוא אומר שהקלף הוא כשנוטלים מהעור את הקליפה הראויה לכתיבה, הרי שהיא זו שראויה להיקרא קלף, שהיא כמו קליפת פרי. אבל אם האפשרות הראשונה היא הנכונה, היה צריך לבאר את החידוש הגדול שהקלף הוא דוקא התחתון, שכן אחרי מה שראינו מכמה וכמה גאונים זהו חידוש מהפכני, המנוגד למה שהיה מקובל לפניו בגדרי העורות. ולכן גם אם נאמר שרב האי הבין שכך הניחו השואלים, עכ"פ הדבר מצריך התייחסות של רב האי, וכך היה לו לומר: בשאלתכם מהו קלף ומהו דוכ' נחלקו הקדמונים, ואמנם נראה לי שהעיקר כדבריכם שהקלף הוא החלק התחתון, אלא שמכל מקום הם חייבים להיות מהעור המעופץ, והעור המעובד בסיד פסול לכל דבר כי עיפוצ מעכב¹⁸²⁰⁴.

אך לכאורה אכתי מהלשון בסוף התשובה 'דוכ' שנקלף ממנו' יש להסיק כאפשרות ההבנה הראשונה, דמשמע שהוא אומר שדוכ' הוא מה שנקלף מהעבה, שכן לעולם הדרך לקלוף את הדק מהעבה. וכפי שפירשנו אצל בעל הלכות ס"ת, שנקט לשון דומה על הקלף שנקלף מהגויל, שמשמע מזה שהוא מחשיב את העליון לקלף. וכאן משמע איפכא, שהדוכ' הוא הדק הנקלף. אך יש לחלק בין לשון זו ללשון הלכות ס"ת. בעל הלכות ס"ת מדבר על הנקלף מהגויל, ולגבי דוכ' הוא משתמש בלשון גויל שנקלף ממנו הקלף לכן ברור שנקלף מהגויל כוונתו לליצה, אך אצל

שאפשר לעבד בסיד (ומה שאמרו ג' עורות ולא ד' אינו מוכיח שקלף אינו בכללם כי הוא עור גמור בהיותו מעופץ כפי שכתב רש"י, די"ל שלא מנה קלף כי דינו מפורש במשנה בנפרד). ומכל מקום הוא לא כתב לפסול קלף שעובד בעפצים, ואין סיבה לומר בדעתו שאם הקלף יהיה מעובד בעפצים הוא לא יישאר בדין קלף. אלא שעצם הסברה העולה מדבריו, שקילוף יועיל במקום עיבוד שיקרא 'ספר', היא חידוש גדול.

התוספות בשבת עט ע"ב הביא י"מ הסוברים שקלף ודוכ' אינם מעופצים, והקשו עליהם מהמבואר בגמרא שספר תורה כשר על קלף ודוכ', והרי לפי הגמרא במגילה כדי שיקרא ספר צריך עיפוצ, ונלענ"ד שי"מ אלו הוא הרי"ד, וסובר שקילוף מועיל במקום עיפוצ כנ"ל. החתם סופר מבאר דעה זו בחידושו לשבת, ומבאר את ההבדל בין סברתם לדברי התוספות שהכשירו עיבוד סיד מטעם אחר. וז"ל: "י"ל דס"ל קלף ודוכסוסטוס מעובדים בסיד המועיל כמו עפצים, ולגויל אינו מועיל אותו תיקון ובעי דוקא עפצים, וא"כ לדינא אין כאן מחלוקת". החת"ס כותב שלדינא אין מחלוקת בין הי"מ לתוספות, כי התוספות דברו על קלפים שלנו, והכשירו בהם עיבוד סיד, אבל התוספות עצמם סוברים שאין מקום לומר שקילוף הוא במקום עיבוד, יש רק מקום לומר שסיד הוא סוג של עיפוצ, בעוד שהי"מ אומרים שלא צריך עיבוד במקום שעושים קילוף, וזו סברה תמוהה, ולכן התוספות נשארו על הי"מ בתמיה.

מח. הרב"צ אוריאל כתב שי"ל שרב האי לא הוצרך להודיע לשואלים איזה חלק הוא הקלף, כי לא נפלה בזה מחלוקת בימי הגאונים. אך לענ"ד אין זה מספיק, כי מדברי השואלים משמע שלא ברור מהו קלף ודוכסוסטוס, והיה לו להודיעם. והר"מ חזימי כתב שלא הוצרך להודיע לשואלים כי זה גם מה שהם אמרו. אך לענ"ד אינו נכון, מפני שלפי מה שהוכחתי לעיל דרך זו היא חידוש מהפכני, ולכן היה לו להודיעם שמכל מקום מצד זה הוא מסכים איתם.

האוצר ♦ גיליון מ"א

רב האי הנושא הוא לא הגויל אלא הקלף, לכן כשהוא מדבר על 'הנקלף', כוונתו היא על הנקלף מהחלק של העור השני, שעליו הוא דיבר לפני כן, ושפיר יש לפרש כוונתו על הדרמיס, שנלקח והופרד ממנו אותו הקלף שהזכיר בתחילת דבריו.

ואפילו נאמר שאכתי הלשון "נקלף ממנו" יותר משמע שהדוכ' הוא העליון, מכל מקום מכיוון שיש לנו הוכחות כבדות לדעת רב האי לאידך גיסא, מפירוש רב האי למסכת שבת, שלפי מה שהראינו בעל הלכות ס"ת מסתמך על דבריו, ורבינו חננאל, ומהתשובה תלב בחלק השני, מרב עמרם גאון והרס"ג, וזה גם מלמד אותנו מהי דעת רב האי בגלל סגנון התשובה שלא מזכיר בה מחלוקת, נראה לי ברור שצריך לפרש את הלשון "נקלף ממנו" כפי שביארתי.

ולעצם השאלה האם רב האי יסכים לפירוש רבינו תם, לענ"ד בהחלט יתכן שכן, כפי שהראינו מדברי רב שרירא שמקובל עליו שפירוש כזה אפשרי. אם נאמר שהוא מודה לסברת ר"ת מובן טפי מדוע רב האי לא העיר להם על המחשבה לקחת את העור המעובד בסיד לקלף, שיש כאן גם פסול מצד שאינו החלק הנכון של העור. הוא לא אומר זאת כי לא ברור לו שאם חלק זה יעובד בעפצים אז לא יהיה שייך לומר שגם עור כזה יקרא קלף. אם נאמר שזו דעתו, יוצא שגם אם נאמר כאפשרות הביאור הראשונה, שרב האי הבין שלדעת השואלים מה שנשאר בידם בעיבוד סיד הוא הקלף, ולא אמר להם שהם טועים כי הוא מסכים עם העיקרון שהקלף יכול להיות גם החלק התחתון אם הוא יוכשר לכתיבה, והבעיה בסיד לדעתו היא דוקא מצד חוסר העיפוף.

ובאשכול (אלבק נו ע"ב) כתב:

"פרשו הגאונים ז"ל אין עושין ספר תורה לא ארכו יתר על הקפו ולא הקפו יתר על ארכו, וארכו ו' טפחים ועביו ב' טפחים והקפו ששה. ושאלו את רבי שעור ספר תורה בכמה, אמר להן בגויל ו' טפחים, לפי שהוא עבה, ויצא הקפו מחמת עביו ו' טפחים כשעור ארכו, בקלף איני יודע, לפי שהיו הקלפים רכים ועבים.

ואמר הגאון הקיפו של ספר תורה כארכו אי אתה מוצא לא בקלף ולא בור"ק אלא בגוילין... ובגוילין נמי פעמים הוה ופעמים אינו הוה, שבגוילין נמי אי אתה מוצא אלא בעבים ושמנים". בפשטות בפיסקה הראשונה ענין 'הקלפים הרכים' מוסב על המילים 'בקלף איני יודע', בעוד שבפיסקה השניה הדברים מוסבים על הספר שכן עושה בו אורכו כהיקפו. ונראה שיש כאן שני דברים שונים שמקורם מהגאונים – האחד, שהקלף המדובר שם בגמרא הוא עבה ורך, כך שאפשר במציאות לכתוב עליו ס"ת, והשני, שהיקף ששה טפחים ימצא דוקא בגויל עבה ושמן. ולעיל, בדברי הלכות ס"ת, ראינו שהוא הביא מר"ח, שאמר למעשה את מה שכתוב כאן בפיסקה השניה. לכן מסתבר שגם מה שכתב בתחילה הוא מר"ח, ואולי זה רמזו בוכו' שכתב בעל הלכות ס"ת כשהביא את דברי ר"ח. ועכ"פ נראה שבאומרו שהקלפים רכים ועבים, בעל האשכול בא לשלול את פירוש רב משה גאון שהגמרא בבא בתרא מדברת על הר"ק, ובהתאם לשיטתו שעיבוד עפצים מעכב, ואין זה סותר למה שהביא בשם רב האי, שהקלף הוא הקליפה העליונה משום שבזה הוא סבור כדעת רבינו תם, וכפי שביארנו בדעת רב קימיו¹⁸.

(מט). הר"א כוכב (במאמר השלמות של הרב"צ) כתב ש"ל שהקביעה שהקלפים היו רכים ועבים מוסבת על הליצה, והביאור הזה הוא מהאשכול ולא מהגאונים, שכ"כ לפי שבני דורו של האשכול הכירו את הליצה של העור המעובד

האוצר ♦ גיליון מ"א

ונראה שזו גם דעת האשכול עצמו, שהביא דברים אלו, וכיון שהביא גם את דברי רב האי, משמע שלדעתו אפשר לומר כך גם בדעת רב האי.

ואמנם אפשר לדחוק שהביטוי "קלפים" פירוש כאן שם כללי לעורות מעופצים, וכונתו להבהיר שאע"פ שהר"ק שלנו אינו עבה באופן שיהיו ששה טפחים, בגוילים שלהם היה יכול להמצא היקפו ששה טפחים, ויש כאן שני גאונים שאמרו בעיקרון אותו דבר, ולא דנו מה הקלף שהוזכר בבבא בתרא. אך עכ"פ יש להוכיח שלדעת האשכול הקלף לא חייב להיות מהליצה ממקור אחר.

בתשובות בעל האשכול (שו"ת ר"י אב"ד סי' ע) כתוב: "ועל הקלפים שלנו ור"ק, אין כותבין עליהם מזוזה אלא אם כן מליח קמח ועפיץ".

משמע שנשאל מה דין קלפים שלנו למזוזה, והשיב שאין כותבין עליהם בגלל חסרום העיפוף, משמע שרק תהליך העיבוד מליח וקמח ועפיץ הוא החיסרון, אבל אם אדם יקח את אותו חלק עור ויעפץ אותו, הוא כמו הקלף, שכותבים עליו בצד הבשר, ויהיה כשר כקלף. זאת, למרות שהוא עצמו פסק כדברי רב האי, שהקלף הוא העליון, ומבואר שלא ראה בזה סתירה, ומסתבר שזה בגלל סברת ר"ת.

אמנם, הרמב"ם בתשובה (סי' קלט) מציין שרב האי אמר כדבריו שהקלף הוא התחתון ולא העליון, וביארנו לעיל שכנראה הרמב"ם למד כך מתשובת רב האי בסי' סג. אלא שבהגלות נגלות דברי השאילתות, רב יהודאי, רס"ג, רב עמרם ובעל הלכות ס"ת, ומשמעות הדבר שכ"ד כל הגאונים שהקלף הוא העליון, ולא מצינו מחלוקת בענין זה, נראה ברור שצ"ל שדעת רב האי שהעליון הוא הקלף, וכמפורש בפירושו לשבת עט, וכפי שנבאר עוד בפרק הבא את ההכרח שכל הפירוש שם הוא מרב האי.

ויש להעיר, שאמנם נראה שהרמב"ם סבר שהקלף צריך להיות החלק הפיזי של העור התחתון, והדוכ' דוקא החלק העליון, כי הוא הציג את מחלוקתו עם הסוברים שהקלף הוא העליון כמחלוקת מוחלטת. ומשמע שלדעתו גם אם נכשיר את החלק העליון לכתיבה בצד הבשר, הוא יהיה דוכסוסטוס ולא קלף. אך יתכן שגם הרמב"ם יסכים לדברי הרא"ה, שגויל שתוקן בצד הבשר לכתיבה יחשב גם כן לקלף, דמה שדבוק לו עור מהצד שלא כותבים אינו גורע. ואפשר שכך דעת הרמב"ם כי כבר כתבתי לעיל בפרק ו' דמשמע מדברי הרמב"ם בתשובה שהגויל מוגדר בכך שהוא תוקן בצד הבשר, ועל כן אפשר להבין שכיון שכשהוא תוקן אינו גויל, וממילא יכול הוא להיחשב כקלף שדבק בו דוכ' מבחוץ, ואין הדבר גורע.

בסיד, שהיא קשה ואינה ראויה לכתיבה, וחשב האשכול שלא יבינו כיצד כתבו עליה בימי רבי, לכן פירש להם האשכול שבזמן שעבדו בעפצים הקלפים היו רכים ועבים ממנה. אך לענ"ד אי אפשר לפרש כך, מפני שלא הוזכר כאן כלל שיש שני חלקים לעור. אם זה מדברי האשכול לבני דורו, שחשבו שהקלף שלהם זה הקלף של הגמרא, וגם הכירו את הגויל, מה שהוא היה צריך לומר להם הוא שהיו להם קלפים דקים ורכים שקולפו מהגויל המעופץ, ולא כפי שכתב שהיו להם קלפים עבים. גם נראה שעצם הביאור של עבים ורכים הוא מדברי הגאונים, ולא מדברי האשכול עצמו, שהרי פתח "ואמרו הגאונים", ומה שכתב בהמשך בשם גאון הוא אחרי פסקה חדשה של "ואמר הגאון". וראה עוד מה שנדון על דברי האשכול לענין עיבוד בסיד בפרק יא.

האוצר ♦ גיליון מ"א

לסיכום: לדעתי כל הגאונים השתמשו בליצה לקלף. חלק מהגאונים, כולל רב משה גאון, סברו כרבינו תם שהוא לאו דוקא. אך לחלק אחד מהגאונים לא היה פשוט שסברת רבינו תם נכונה. סברת רבינו תם אינה פשוטה גם לרב שרירא ואולי גם לרב האי, ולכן אין קושי בכך שהם לא מזכירים את הסברה הזו. הדבר אינו נובע מזה שהם חולקים עליה אלא מפני שלא ברור להם שהיא נכונה. הם חולקים על רב משה בנימוק שנראה להם ברור שבו אינו צודק, והוא שאין אפשרות להכשיר עור שמעובד בלי עפצים, ולמה ישיגו עליו במה שהוא סובר כרבינו תם, כאשר לא ברור להם שבזה הוא אינו צודק.

ח.

יחוס כל הכתוב בפירוש רב האי לרב האי

אחד מהנחות היסוד של דברי עד עתה היא שהפירוש של רב האי על מסכת שבת, המובא בדברי הערוך, שהחלק העליון הוא הקלף, אכן יצא מרב האי גאון. התייחסתי למי שניסה לחדש שזה אינו פירושו של רב האי רק בקיצור לעיל בפרק א. כעת, אפנה להתייחס בהרחבה לדעה זו. בעניין זה הרחיב הר"מ חימי (במאמר ברור שיטת רב האי), הוא טען שיש סתירה בין תחילת פירוש רב האי לבין הפסקה שבה הוא מפרש שהקלף הוא בחלק העליון של העור. ולכן צ"ל שהיא הגהה חיצונית שהוכנסה בטעות לפירושו. וכאן נשיב לטענותיו.¹⁸²⁰⁴

ראשית, אומר שהגהה חיצונית שנכנסה בטעות לגוף הפירוש יכולה כמובן להיות בכתבי יד, אך אי אפשר להמציא יש מאין, ולטעון שזו הוספה חיצונית בלי להביא כת"י כלשהוא שבו הדבר מושמט. ובפרט שלאור כל הפירושים הרבים שבו הדבר מובא, הכנסת הגהה חיצונית היא בניגוד להגיון. כידוע, רב האי היה בבבל, ומשם נפוצו פירושו לרבינו חננאל בקירוואן, ולבעל הערוך באיטליה, ולשאר גלויות ישראל. והנה, אפשרות אחת להגהה חיצונית היא שמאן דהוא כתב הגהה על פירוש רב האי לאחר שכבר הגיע הפירוש לבארצו. אך בנידון דידן אי אפשר לומר שההגהה נעשתה מחוץ לבבל, כי אנו רואים את אותו נוסח גם בכת"י של פירוש רב האי בגניזה הקהירית, גם אצל הערוך באיטליה, גם בספר הנר בשם רב האי במרוקו, וגם בפירוש

נ. הר"מ חימי מציין שלדברי החוקרים כנראה היה לפני פירוש רב האי מהדורה של רב שרירא, ואח"כ היה מהדורה אחרת של רב האי ולא ידוע מה היה באמצע. הוא גם כתב שנראה לו שהנדפס בר"ח לפנינו (שהוא מכת"י ותיקן) בסוגיות אלו הם דברי רב האי, עם דברי ר"ח, בעריכה חיצונית בתוספת הערות וביאורים של משהו אחר, כי בדף אחר יש תוספת שלא נמצאת בפירוש ר"ח ורב האי שבספר הנר. ועוד ציין שהמהדיר לפירוש רבינו חננאל בבא מציעא מצא כת"י אחד שבו מוצאים בגליון דברים שבכ"י שני נכנסו לגוף הפירוש שלא במקומם, וכתב שלעיתים נראה שהוספות מסוימות מורכבות ממקורות שונים, כלומר שהוא רואה בכת"י ב דברים שנראה לו שבמקור נכתבו במקום אחר והוכנסו בטעות שלא במקומם. ואמר הרב חימי שהוא הדין בנידון דידן.

אבל לענ"ד כל הדברים האלו לא מראים דבר. כאמור אפשר לטעון שיש הוספה כשרגלים והגיון בדבר או שמוצאים כת"י שזה לא נמצא, אבל לא בלי כל אחיזה. אנו עוסקים בפירוש רב האי עצמו ולא רק בר"ח הנדפס. לכן גם אם בר"ח הנדפס יש השמטות או הוספות, בנידון דידן זה לא משנה דבר כי הפירוש הזה נמצא גם בכתה"י של רב האי, גם בספר הנר בשם רב האי, גם בפירוש ר"ח המקורי, וגם בר"ח הנדפס. אין שום כתב יד של רב האי או של ר"ח שבו הפירוש הזה הושמט, לכן למעשה ברור שר"ח מביא דברים ששמע מרב האי וכל קושיה וסתירה שמנסים להראות בפירוש זה, היא קושיה על ר"ח עצמו. הוא בודאי ראה בזה פירוש אחד שאין בו סתירה.

האוצר ◆ גיליון מ"א

ר"ח שבתונים, וכל הספרים האלו אינם מעתיקים אחד מהשני (רק לגבי האשכול יש אפשרות לומר שהוא העתיק מהערוך). לא יתכן שמישהו טייל מארץ לארץ והכניס את אותה הוספה בארבע ספרים שונים. לכן אם נאמר שהיתה הגהה נצטרך לומר שכך נשלח מבבל בכל העותקים, למצרים, ולרבינו חננאל, לבעל הערוך ולספר הנר, לכולם נשלח בשם רב האי הפירוש כולו. גם אפשרות שניה לומר שמישהו הוסיף הגהה על דברי רב האי ושלח בשמו מבבל לכל המקומות את הדברים עם השיבוש שהוסיף אינה הגיונית, כיון שר"ח, והערוך ובעל האשכול כתבו את כל הפירוש כאחת, ואם היו מקבלים זאת כהגהה לא היו מכניסים אותה לתוך הפירוש כשהם רואים כאן סתירות, ומוכרחים לומר שלדעתם זהו עצם פירוש רב האי המקורי. אם יש סתירה בין הפסקה הראשונה לדברים שנאמרו אחריה היא היתה לעיני ר"ח והערוך ובעל האשכול בעצמם, ועל כרחך שממה שהם הביאו את כל הדברים מוכח שבעיניהם זו סתירה מדומה. גם עצם המחשבה שנשלחה מבבל הטעיה כזו שלא על דעת רב האי, וכל אלו שאנו מחזיקים אותם כמקורות האמינים לדברי רב האי קבלוה כנאמנה היא דבר זר ותמוה. בכל זאת, נתייחס כאן לגוף הראיות שהביא הרב חימי למי שירצה בכל זאת לטעון שכולם, רבינו חננאל והערוך והאשכול, הוטעו ולא הבינו מה שהם מעתיקים. ואלו הראיות שכתב הר"מ חימי:

א. בתחילת דברי רב האי כתוב: "מנהגא, מייתי מגלתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומאתח לה עד דיביש, וקליף לה עד דהוין תרין פיסקי, [ו]נזהר שלא ינקב, וקאי קלף לחודיה, ומעביד ליה לקלף שהוא אפה דמגילתא מכלפי בשר טוב בעפצא לשמה, וכותב פרשיות במקום בשר". את המילים שהקלף הוא "אפא דמגילתא מכלפי בשר" מפרש הרב חימי שהקלף הוא אותם פני המגילה שמצד הבשר, ומכאן מסיק הרב חימי שהקלף הוא בצד בשר. ופירוש זה מתחזק לדעתו מהנוסח של ר"ח בספר הנר: "וקליף לתרי אנפי ומזדהר ביה שלא ינקב. ואפא דעור דהוא כלפי בשר, מעבד ליה בעפצא לשמה ומיקרי מגילתא". משמע להדיא שפני העור שבצד בשר הם אלו המשמשים לקלף.

ב. בספר הנר, בכת"י של פירוש רב האי, בערוך ובאשכול יש תוספת לפירוש שאינה מופיעה בר"ח הנדפס: "וההיא גיסא אחרינא דאיכליף מיניה הוא הנקרא דוכסוסטוס כורך בו את הפרשיות ומנח להו בקבעה דהיא שילחא דתפלי". וכבר ציינתי שכעין זה כתב רב האי בתשובה שבסי' סג: "וכורכין אותו באותו דכסוסטוס שנקלף ממנו". והנה, מפשטות דברי רב האי עולה שמקלפים את העורות לפני העיפוץ. הרב חימי טוען שכשמקלפים לפני העיפוץ, העור העליון שנקלף יוצא קרעים קרעים, ולכן הקילוף בצורה כזו מובן אך ורק אם אין צורך בעור העליון לפרשיות התפלין אלא אך ורק לכריכת הפרשיות. לפיכך, ממה שלא היה אכפת להם לקלף בצורה כזו מוכח שהעליון הוא הדוק. ועוד הקשה, שאם העליון הוא הקלף, למה בכלל צריך שהחלק התחתון, המשמש לכריכת הפרשיות, יהיה מקולף, הרי אם לוקחים את החלק העבה משמע שיש מקום רחב בתוך הבית, וא"כ יכולים לקחת סתם עור גויל כדי להחזיק את הפרשיות הדקות שלא יפלו?

ג. גם מעצם הלשון שבכתה"י הנ"ל באות ב "גיסא אחרינא דאיכליף מינה הוא הנקרא דוכסוסטוס" משמע שהחלק הנקלף הוא הנקרא דוכ', שהרי הדק נקלף מהעבה.

האוצר ♦ גיליון מ"א

ד. הרמב"ם, בתשובותיו על הקלף, והרמב"ן (בחידושו על שבת ע"ב) והרשב"א (בשו"ת א, תקפ. אין פירוש רשב"א לסוגיה זו בחידושו) לא הזכירו כלל את הפירוש הזה, לא בשם רב האי ולא בשם ר"ח. נראה שהרמב"ם הכיר את פירוש רב האי ור"ח, שהרי הרבה מדבריו בהלכה זהים לפירושיהם (וכן כתוב להדיא בחלקים ששרדו מפירוש הרמב"ם למסכת שבת ציטוטים מפירוש רב האי ופירוש ר"ח, ראה פירושי הרמב"ם לתלמוד מהד' רמ"ל זקש עמ' נא). הרמב"ן אף הביא את סוף פירוש רבינו חננאל לסוגיין, לענין מה שכתב שכותבים מזוזה על קלף לכתחילה, ומוכח להדיא שהכיר את פירוש ר"ח לסוגיה זו, ובכל זאת הוא לא כתב שדעת רב האי היא שהקלף הוא העליון. מכל זה מוכח שזו הגהה חיצונית שלא היתה לפנייהם.

ה. הפיסקה שבה מבואר שהקלף הוא החיצון נמצאת באמצע ביאור הסוגיה, כאשר יש בסופה חזרה על מה שנאמר קודם בפירוש מהלך הסוגיא. לפי ההגיון, היא הייתה צריכה להיות בתחילת הסוגיה בלי תוספת של חזרה על מה שכבר הוסבר לפני כן. משמע שיש כאן הגהה, שאח"כ הוכנסה לפירוש.

אך לענ"ד יש להשיב:

א. המשמעות הפשוטה של רב האי בקוראו לקלף 'אפא דמגילתא', דהיינו פני הגויל, היא שרק חלק אחד משני החלקים נקרא פני העור, והוא החלק העליון, כמו שאומרים 'פני המים'²³. לכן צריך לפרש שכוונת רב האי באומרו "מכלפי בשר" היא שבאותו קלף הנקרא "אפא דמגילתא" יש לעבד יותר את הפנים הפונים אל הבשר. וכפי שמצינו בתשובת אחד הגאונים (תשובות הגאונים - שערי תשובה סימן שלב)²⁴ בדרך הכנת הגויל "ומעדיף למקום השער עפצי יותר ממקום הבשר", והיינו שהיו נוהגים, מלבד העיפוץ, להוסיף טיחת עפצים במקום הכתיבה, וזה משפר את איכות הכתיבה. וכך עולה מדברי ר"ת בשם רב האי "ומעבד להו לתרווייהו במקום דיבוקם, [ו]לצד הבשר ולצד השיער לא מעבד להו". ומה שנקט "תוב" י"ל בשני דרכים, או משום שלפני כן עשה עכ"פ עיבוד של קמיח²⁵, או משום שנעשה עוד לפני הקמח עפוץ מועט שגם זה מיקל על

נא). מסתבר שהביטוי "אפא דמגילתא" מיוסד על הירושלמי בשבת (ח, ג) שקלף הוא "בקולף פני העור", אבל אם הפירוש הוא כדברי הרמב"ן, שהחלק שבצד בשר הוא הקרוי פני העור, לא שייך כ"כ לומר שהוא אפא דמגילתא, כהבחנה בין חלק עליון לתחתון, שהרי כשהוא חושף את אותם פנים מחובר לעור גם החלק העליון. ומאותה סיבה לא שייך לומר שקלף קרוי כך דוקא על שם שהוא קלף את העור מהבשר.

הר"מ חימי כתב שלפי שיטת הרמב"ם קלף נקרא כך על שם זה שהאדם קלף את העור מהבשר, ופני העור הוא החלק התחתון, ונקרא כך משום שהוא החלק הפנימי. ומצאנו "פני דבר" כשהכוונה היא לחלק הפנימי בגמרא במכות יט לגבי מעשר שני, שדינו כבתוך ירושלים "משראה פני החומה". אך לענ"ד הפירוש של "פני" אינו צד פנימי. גם במעשר שני נראה שהכוונה לצד החיצון של החומה, שכן הדין בזה שעובי החומה כפנים (פסחים פה ע"ב), ואם כן משהגיע המעשר לפני החומה החיצונית הוא כבר בדין של מעשר הנמצא בירושלים. גם הרמב"ן לא הבין ביטוי זה מצד שהוא פנימי, אלא מצד שהוא כמו הפנים החלקים בלי שיער.

נב). תשובה זו מובאת באשכול נח ע"א בשם גאון. הראב"ן הירחי, בתשובה לחכמי אראגון (המנהיג עמ' תריח, תשל"א), מייחס תשובה זו לרב שרירא, ויש שיחסו אותה לרב שר שלום.

נג). כך פירש הרב מילער (במאמר חילוק העור ועיבודו), וכן פירש הר"מ חימי. ומכל מקום נראה שהם לא החשיבו את הקמיח כחלק הכרחי מתהליך עיבוד של גויל כי בשערי תשובה סימן של"ב כשנשאל בכמה קמח משתמשים, כלל לא הוזכר בתשובה שבאמת משתמשים בקמח, אלא מוזכרת צואת כלבים המובאת גם בדברי רב האי שפעולתה מכשירה את קליטת העפצים. ואף שבתשובות הרכבי סי' תלב כתב בביאור מסכת סופרים על עורות צבי "עורות שלצבאים מעובדים

האוצר ♦ גיליון מ"א

הקילוף של השכבה השומנית, ולפי זה כוונתו היא שלאחר החילוק עושה עוד עיפוף²². והוא לא הזכיר את העיפוף הראשון, כי הוא לא בא לפרט כאן את הסדר של כל מה שעושים אלא בעיקר את עצם החלוקה²³.

ונלענ"ד שגם מהלשון "מכלפי בשר", ולא קאמר 'במקום הבשר', כמו לשון הגמרא, משמע שהוא נקט בלשון שונה כדי להבהיר יותר שהכוונה היא למקום הכתיבה הפונה אל הבשר ולא ממש למקום הבשר, ולכן שינה מלשון הגמרא שהיא פחות ברורה.

וכן יש לפרש בדברי ר"ח שבספר הנר. "וקליף לתרי אנפי", דפירושו שעל ידי הקילוף הוא עושה קלף שיש לו שני פנים הראויים לכתיבה (כפי שכתב גם רבינו תם בספר הישר), והוא הליצה, ולעור השני הוא כלל לא מתייחס כי לא משתמשים בו. "ואפא דעור דהוא כלפי בשר", כלומר דבאותו העור שקילפנו שיש לו שני פנים, יפנה עתה המעבד לצד שכלפי בשר שלו "ומעבד ביה בעפצא לשמה", מכשיר בו את מקום הכתיבה על ידי העפצים, ואז "מיקרי מגילתא" כי הושלם מקום זה לכתיבה, כמו במגילת גויל. פירוש זה משתמע מדקרי ליה בתחילה "תרי אנפי", שלא כ"כ מתאים לקרוא לשני חלקי העור העליון והתחתון שני פנים, ויותר נוח לומר שכוונתו היא שלקלף, שהוא הליצה, יש שני פנים.

גם יש לזכור שמדובר כאן בכת"י אחד ויחיד, ויתכן שיש כאן ט"ס שכיחה (כפי שרואים למשל אצל העיטור) בין בשר לשער. וכבר כתבתי בהערה בפרק א שעכ"פ ניכר שר"ח שינה כאן בכוונה מדברי רב האי כי לא היה נראה לו מתאים לקרוא לעור שעדיין לא עופף 'מגילתא', ולכן מתחילת פסקה זו הוא מדבר על עור, ואולי מתוך שרצה לשנות בענין זה, ומאידך גיסא להיות נאמן לתוכן המקור, כתב בטעות בשר במקום שער.

ב. השאלה של הרב חימי על אופן חלוקת העור מיוסדת על ההנחה שלו, שכשקולפים לפני העיפוף תמיד יוצא קרעים קרעים. אך הרמב"ם כתב לקלף לפני העיפוף גם כשרוצים דוכסוסטוס שלם לכתיבת מזוזה, וברור מדבריו שאפשר לקלף לפני העיפוף בלא שיהיה קרעים,

בעפצי וקמחא שערי (ב)[כ]עיבוד גוילים", נראה שבזה הוא לא בא לתאר מה שעושים בבבל, אלא משום שיש מקומות שמשמשים בקמח לעיבוד, וכן מוזכר בגמרא, וגם אצלם כשרצו לחלק את העור היו שמים קמח.

נד). הרב צ' אוריאל כתב שמהלשון "מייתי מגילתא" משמע שמדובר בעור מעופף לגמרי, שלא נקרא "מגילה" אלא גויל מעובד בעפצים שנגמרא מלאכתה, כדמצינו בתשובת גאונים (מובאת במאמר של הר"מ חימי בירור שיטת רב האי עמ' 38) "מביא מגילת גויל שניגמרה מלאכתה וקולף פניה", משמע שהקילוף הוא לאחר גמר העיבוד. אך לענ"ד אין ללמוד מתיאור במקום אחר על מה שנעשה אצל רב האי. הר"מ חימי הביא ראיה שהתשובה ההיא אינה מבבל, מכך שיש בה ניקוד במילה דוכסוסטוס שלא היה מקובל בבבל. ועוד, שמגילתא מוזכר כאן בתחילת הדברים, לפני הקמח, ולא הגיוני שנעשה 'קמח' אחרי שכבר העור מעופף לגמרי. ומה שקרא לזה מגילתא כנראה הוקשה גם לר"ח, ולכן הוא שינה את הנוסח וכתב שנקרא מגילתא רק אחרי גמר המלאכה, אבל י"ל שהוא משום שעכ"פ כבר אין בעור שומן ושערות.

בתשובה סג כותב רב האי "הכשר לקלף דעפיץ כמה שכתבתם במי מילין ובצואת כלבים ובמלח, ואחרי כן שפין אותן בתמרים ובקמח שעורים וקולפין אותו ומעבדין את הקלף בעפצא". היום עושים את העיפוף המלא לאחר הקמח, אך כבר כתבתי שנראה שאצלם לא עשו קמח כחלק מתהליך העיבוד אלא רק לחלוקת העור, ולכן קושי להבין שעשו קצת עיפוף לפני הקמח שנועד לחלוקת העור ולהקל על גיורד השומנים.

נה). מה שהצריך בזה אמירת לשמה, אפשר שהוא משום שהתהליך הראשוני בכלל נעשה על ידי גויים, ובכל זאת מועיל מה שיאמר עכשיו לשמה. ראה מה שכתב בעל המשנ"ב בביאור הלכה (סי' לב, ח) שדי בכך שבחלק כלשהוא מהתהליך העיבוד נעשה לשמה. ועוד י"ל שהוא משום שיש כאן שלב חדש בעיבוד, והידור מצוה לומר בכל שלב לשמה.

וכך טוב לעשות. ואכן, שמעתי ממומחה שהוא קילף פעמים רבות לפני העיפוף, ועשה כך לאחר שהעור התיבש שבוע, ואמר שאדרבה כך יוצא קילוף יותר טוב מאשר האופן של הקילוף לאחר העיפוף. ואכן, בדברי רב האי מבואר שהחילוק נעשה לאחר שהעור התייבש, ומדבריו שנעשה תרין פיסקי משמע להדיא שלא מדובר שזה נעשה קרעים. הסיבה שרב האי לא אמר שצריך את הקלף בשביל דוכסוסטוס למזוזה, מובנת לפי מה שכתב בהלכות ס"ת גנזי מצרים ובסידור רשב"ן, שהיו כותבים את המזוזות על הגויל, כפי שהיה מנהג בכל עד ימינו (כך שמעתי מהגר"מ אליהו). ואין מקום לשאלה למה הוצרכו לקלף בשביל עור לכריכת הפרשיה. הם באמת לא קילפו בשביל זה, אלא שממילא, מכיוון שהם לקחו מהעור את הקלף העליון לא היה מה לעשות עם מה שנשאר, אלא להשתמש בו לכריכת הפרשיות.

ג. הנוסח על הדוכ' "דאיקלף מיניה" אינו מוסכם, כ"כ בכת"י של רב האי מהגניזה, אך בכת"י של רב האי בספר הנר כתוב "דמיקלף מינה" ובר"ח שם הנוסח הוא "וההא גיסא אחד דמיקלף". ואם הנוסח כר"ח בודאי אין שום קושי, ואלי כן צ"ל הגרסה גם בתשובת רב האי, בלי המילה "ממנו". ועכ"פ כבר ביארתי בפרק ז' שהדברים מוסבים על קילוף מהקלף ולא על קילוף מהגויל, לכן אף אם גורסים "ממנו" הדברים יכולים להתפרש על זה שהקלף הופרד ממנו.

ד. עיקר השאלה בנידון דידן היא מה נהגו בזמן שהיו מחלקים את העור. לכן פירוש רבינו חננאל, שאומר את דעתו ולא כתב שכך המנהג, אינו חשוב כ"כ כמו פירוש רב האי. אם כן, השאלה היא רק למה לא הזכירו את פירוש רב האי. אך ההנחה שיש כאן הגהה חיצונית לא פותרת את השאלה הזו, כי כבר הוכחנו שבהכרח תוספת זאת יצאה מבבל, לכן בהכרח אם הם ראו את פירוש רב האי הם ראו גם שיש בו את התוספת הזו, גם אם הם היו חושבים שיש כאן תוספת מבחוץ, הם היו צריכים להזכיר דבר זה. לכן נראה שהם לא מזכירים את פירוש רב האי פשוט משום שהם כלל לא ראו את הפירוש שלו בסוגיה זו. אנו רואים גם היום בכתה"י של פירוש רב האי שנמצאו, שאין פירוש רציף על כל הסוגיות. בכתה"י אחד מוצאים סוגיות אלו, ובכת"י אחר סוגיות אחרות. גם אצל הריטב"א רואים התייחסות לדברי רב האי מדף צב ואילף 21 פעמים, ואילו בתחילת המסכת רק פעם אחת בדף נ. ככל הנראה, דבר זה נובע מכך שלא היה לו את הפירוש של רב האי לכל הסוגיות.

אף שהדברים כתובים גם בערוך, לא בכל ענין הזכירו הראשונים מה שכתוב בערוך".

ה. הקביעה של הרב חיימי שהפירוש על כך שהקלף הוא החלק שבצד שיער אינו נמצא במקומו כפירוש רציף והוכנס מבחוץ עם הסיומת של חזרה על עיקר מהלך הגמרא אינה נראית לי. אדרבה, הסיומת שבסוף החזרת על עיקר מהלך הגמרא מוכיחה שזה אותו כותב. אם מדובר בהגהה חיצונית שהכניס משהו שסובר שהקלף הוא הלעיון בניגוד לדעת רב האי בשביל מה הוא חוזר על עיקר מהלך הגמרא בסוף דבריו? לכן נראה שהפירוש נמצא ממש במקומו. רב האי

(נ). הר"מ חיימי (מאמר ברור שיטת רב האי עמ' 44) כתב שגם הערוך עצמו סבר שהקלף הוא התחתון, שכן מצינו אצל חכמי איטליה שאחריו, החל מהרי"ד. ויוצא מדבריו שגם בערוך דעת רב האי זו תוספת חיצונית. ולענ"ד גם בזה כמובן אי אפשר לומר כך בלי אסמכתא של כת"י. דברי הערוך מצוטטים גם אצל חכמי הספרדים (הר"ן והתשב"ץ), ופשוט שאין להוכיח ממה שהרי"ד לא מזכיר את דעת הערוך. הרי"ד מתייחס לערוך כמו כשהוא מתייחס לשאר הראשונים ולא כרבו, ובכל ספרו המכריע הוא הזכירו רק שתי פעמים, ולכן אין להתפלל על כך שהוא נוקט שלא כדבריו, ולא מזכירו.

האזער ♦ גיליון מ"א

פתח בהקדמה המהירה מהו קלף ודוכ' המצויים וקרא לקלף אפא דמגילתא שמזה היה ברור לו שנבין שהוא בצד שיער, אח"כ כשמגיע בביאור מהלך הגמרא "דוכסוסטוס במקום שיער, קלף במקום בשר", ראה רב האי לנכון להבהיר את הענין יותר, מכיוון שמפשט הלשון דוכסוסטוס במקום שיער אפשר להבין שהדוכ' הוא העומד במקום שיער והקלף הוא חלק העור של צד בשר, ולא כפי המנהג. לכן הוזקק לבאר את הענין, ומאחר שהוא העיר הערת אגב, על ענין זה, שקטעה את רצף הפירוש לסוגיה, הוא חזר שוב על עיקר המהלך עד עתה. בכל אופן, אני מסכים שיתכן שפיסקה זו היא הגהה, אבל כיון שהיא נמצאת בכל הספרים ובכל כתה"י, ואם היא הוספה חיצונית אין טעם שיחזור על עיקר המהלך, חייבים לומר שאם היא הגהה, מקורה מרב האי עצמו.

ובאשר לדברי רב האי בתשובות הרכבי סג, כבר הראיתי לעיל שאין לדייק מדבריו שהקלף הוא התחתון. הוא אמנם אינו שולל את ההנחה של השואלים, שיכול להיות שגם החלק התחתון יקרא קלף כשהוא מתוקן בצד הבשר, אבל אומר מה שצריך לעשות למעשה כשעושים מעור מעופץ. רב האי לא ראה צורך לפרש שהקלף הוא העליון, למרות שהשואלים לא השתמשו בקלף כזה, כי סמך על המבין שהלשון קלף מורה על מה שנקלף שהוא כקליפה שעל העור, ולא היה נראה לו שמישהו יבין שהכונה היא לחלק שנקלף. ואכן, כך בדיוק עולה גם מפירושו לשבת עט ע"ב, בתוך אותו חלק שעליו מערער הר"מ חימי: "דוכסוסטוס במקום שיער, לאו במקום [שער] ממש. דאי ס"ד אפא דמגילתא היא, הרי זה בהדיא הל"מ תפילין על הקלף, והרי יצא מקום השיער גופו בכלל קלף". חזינן שכשהוא בא לדון מדוע אי אפשר לומר שהוא החלק שבצד שיער הוא לומד זאת מעצם הלשון קלף שפשוט לו שהעליון הוא הקלף כי מתאים ללשון. והוא כפי שעולה מהתשובות הנ"ל שפשוט להם שהקלף הוא הקליפה, ולא הכירו פירוש אחר למילה קלף.

והרב"צ אוריאל כתב להוכיח שאלו דברי רב האי עצמו, ולא הגהה חיצונית, כי יש לנו כתבים רבים מהגאונים, ואנו רואים שהם דברו הרבה בהלכות תפילין, ואין אנו מוצאים כל מחלוקת בענין זה. לפיכך, חייבים אנו לומר, או שלכולם היה פשוט שהקלף הוא התחתון, או שלכולם היה פשוט שהוא העליון. ואם נאמר שלכל הגאונים היה פשוט שהקלף הוא החלק התחתון, וזו הגהה חיצונית, לא מובן מה גרם לכותב ההגהה להוציא ממה שהיה מקובל עד ימיו ולהחליט שהקלף הוא דוקא החלק העליון.

הר"מ חימי (במאמר בירור שיטת רב האי עמ' 38) דחה הוכחה זו, וכתב שיתכן שהכותב הבין מעצמו מלשון רב האי בתחילת דבריו על "אפא דמגילתא", שלדעת רב האי הקלף הוא העליון, ולכן הוא בא לבאר לפי הבנתו זו, מהו 'דוכסוסטוס במקום שיער', כי לכאורה זה סותר הבנה זו. אך לענ"ד, הרב"צ אוריאל צודק, דמאחר שרבינו חננאל קיבל את הדברים האלו מבבל, על כרחך שההגה נעשתה במקום שבו חילקו את העורות. אם המציאות היתה שכולם שם השתמשו בחלק התחתון כקלף, לא מסתבר שיבוא אדם לשלוח ידו ולהגיה בתוך דברי רב האי, מחמת שנדמה לו שרב האי אמר הפוך מהמקובל.

האוצר ♦ גיליון מ"א

ויש עוד להעיר, שבסופו של דבר בויכוח היכן מקום הקלף השאלה העיקרית היא מה היה המנהג בזמן שחילקו את העורות. לפי האמור, יש לנו עדות ברורה של רב האי. ויש עוד עדות נוספת בכת"י עתיק, המובא באותו מאמר 'שיטת רב האי' של הרב חימי (עמ' 48), וז"ל הכת"י: "מביא מגילת גויל שנגמרה מלאכתה וקולף פניה ומפרקה ממנה, ומה שקולף נקרא קלף... ואתו קלף רך ו[ר]ד(ד)קיק פני המגילה נקרא קלף, ואתו אפי הקשה נקרא דוכ".

הרב חימי מוכיח שהכותב אינו בבלי, כי הוא ניקד את המילה דוכסוסטוס בניקוד טברניני ולא בניקוד בבלי. נמצא שהוא בא ממקום אחר שבו עדיין חילקו את העור, והרי מבואר שהכותב אומר שהחלק העליון הוא הקלף. אם כן, יש לנו שני עדים מה נהגו במקומות בהם חילקו את העורות, האם לא נאמר בתורה 'על פי שני עדים יקום דבר'?

ט.

דעת רב נטרונאי ודעת רש"י

רב נטרונאי גאון, הכשיר גם הוא עיבוד סיד, כמובא בתשובותיו (ברודי י"ד סימן רסה): "וששאלתם יריעות שלנו וקלף שלנו מעובדין בסיד, כשרות או פסולות. כך ראינו: קלף כיון שעובדו לשמה, אף על פי שלא עובדו בצואת הכלבים ובעפצי, כשר. אבל יריעות צריכות עיבוד לשמן וצריכות עפצי"¹.

מבואר שהקלף כשר אע"פ שלא עובדו בעפצים, ומשמע שעכ"פ הקלף יכול להיות גם מעובד בעפצים, כפי שנהגו במקומו בבבל. אם הוא היה סובר שקלף כשר רק כשהוא מעובד בסיד, היה צריך לומר להדיא שקלף אינו כשר אלא כשעובדו בסיד לשמה, ולא להשאיר את הדבר סתום.

אמנם, יש לעיין מה כוונתו בחילוק בין קלף ליריעות, שזה חידוש שעדיין לא שמענו ממשיהו לפניו.

נראה שהשואלים את רב נטרונאי שאלו שתי שאלות, האחת אם הלכה כרב משה גאון שהר"ק כקלף, והשניה האם אפשר לעבד 'יריעות', דהיינו עור שלם בשני חלקיו בסיד, כפי שעושים בר"ק, ולהשתמש בו לספר תורה על צד שיער, כפי שעושים בגויל.

תשובתו על השאלה הראשונה מובנת כנ"ל, ותשובתו על השאלה השניה יכולה להתפרש בשתי צורות. אפשרות אחת היא שכוונתו לומר שאי אפשר להכשיר עור שלם בעיבוד סיד מפני שהסיד אינו מכשיר את צד השיער לכתיבה טובה, דהוא נעשה חלק כזכוכית. ואפשרות שניה

(נז). הר"מ חימי (במאמרו עמ' 9) כותב לפקפק בייחוס תשובה זו לרב נטרונאי מפני שבהלכות ס"ת גנזי מצרים (עמ' 16) ציין שרב נטרונאי התיר לקרוא בספר תורה על קלף בציבור, ומסיים על זה בעל הלכות ס"ת "וכלם לעינין קלף שקולפין מן הגויל המעובד לשמו אמרו". ומשמע שרב נטרונאי התיר רק קלף של עור מעובד בעפצים. אך לענ"ד ברור שהסיבות שכל החכמים מדברים בקלף הנקלף מן הגויל היא של בעל הלכות ס"ת, הכותב מה שנראה לו לפרש על השמועה הזו של רב נטרונאי, וכנראה שהוא לא ראה את התשובה שלו להתיר ר"ק. מהדירי הספרים בהוצאת אופק ובאוצר הגאונים מייחסים את התשובה הזו לרב נטרונאי. אינני יודע כיצד הם בדקו את הייחוס של התשובה למי שהם מייחסים אותה, אבל כל עוד שלא הובאה הוכחה ממשית לסתירת יחס זה נראה שיש להניח שהם צודקים.

היא שלדעתו יש בזה בעיה הלכתית, דכיון שהאדם עיבד אותו בסיד הוכשר צד הבשר לכתובה, וממילא הוא כבר לא גויל, ואי אפשר לכתוב עליו בצד שיער. ואף על פי שגם קלף כשר לספר תורה, מכל מקום הוא אינו בדין היריעות, שכותבים עליהם בצד שיער, כפי שרצו השואלים לעשות.

לפי ההסבר הראשון בפשטות הוא חולק על רבינו תם כפי שביארנו שר"ת מחשיב כל עור שהוכשר לכתובה בצד בשר כדין קלף, ולא משנה מה נעשה בו בצד שיער, ומדברי רב נטורנאי משמע שאין אופן להתיר לכתוב על עור כזה. אך לפי ההסבר השני הוא סובר ממש כרבינו תם, שלא רק הר"ק כשר כקלף אלא גם אם אדם יקח עור שלא קולף בצד הבשר ויעבד אותו בסיד יהיה דינו כקלף. ונראה שאכן זה הוא ההסבר הנכון, בגלל סתימת הדברים "צריכות עיבוד לשמן וצריכות עפצ". אם היה הנימוק לפסול עיבוד סיד ביריעות ענין טכני, שהעור לא ראוי לכתובה בצד שיער, היה צריך לפרש שהבעיה היא טכנית, כי עניינים טכניים אינם ברורים מאליהם, וגם לא שייך לדמותו למה שצריכות לשמה שהוא ענין הלכתי. לעומת זאת, עניינים הלכתיים המשיב אינו מפרט כשהוא רוצה להשיב בקצרה, ונראה שכך עכ"פ היא דרכם של הגאונים".

ונראה לי להוכיח את ההסבר השני ממה שביארנו שאצל כל הגאונים לא מצינו מי שפקפק בכשרות התפלין של ליצה, וכמבואר גם בדברי רב עמרם גאון ורס"ג, שהתפלין שלהם היו על ליצה, אלא שחכמי סורא מתקופת רב משה סברו שגם קלף של סיד כשר, והשתמשו בו לספר תורה. ואם כן קשה, איך יוכשר עור מעובד בסיד כקלף, כשאין זה הליצה? אכן, הדבר יובן לפי סברת רבינו תם, שכל המוכשר לכתובה בצד בשר הוא קלף. ומעתה נראה שמוכרחים לומר כפירוש הנ"ל, שכוונת רב האי לפוסלו רק מדין המצוה של כתיבה על גויל, שהרי ביארנו שיסוד ההכשר לקלף המעובד בסיד, שאותו כתב ברישא, היא סברת רבינו תם, וממילא גם הסיפא צריכה להתפרש לפי אותה סברה.

ועתה נבוא לברר את דעת רש"י.

בשבת עח ע"ב מובאת המשנה: "עור - כדי לעשות קמיע. קלף - כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפלין". הגמרא בדף עט ע"א מפרטת את שיעור הוצאת העור, ואומרת שלמעשה יש ג' סוגי עורות, שיש בהם חילוק לגבי שיעור ההוצאה: "אמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: שלשה עורות הן, מצה וחיפה ודיפתרא; מצה, כמשמעו - דלא מליח ודלא קמיח ודלא עפיץ. וכמה שיעורו? תני רב שמואל בר רב יהודה: כדי לצור בו משקולת קטנה. וכמה? אמר אביי: ריבעא דריבעא דפומבדיתא. חיפה - דמליח ולא קמיח ולא עפיץ, וכמה שיעורו? - כדתנן: עור כדי לעשות קמיע. דיפתרא - דמליח וקמיח ולא עפיץ, וכמה שיעורו? כדי לכתוב עליו את הגט".

(נח). הר"א גמליאל, במאמר 'האם יש חיוב לכתוב ספר תורה' (זכור לאברהם תש"ס עמ' תרעו), פירש שרב נטורנאי הכשיר עור לא מעופץ דוקא לתפלין ומוזוזות, ופסלו לספר תורה. אך לענ"ד לשונו מוכיחה שהחילוק הוא בין עור שלם לקלף, ולא בין ס"ת לתפלין. וגם דוחק לומר שיטה חדשה בגאונים שמחלקת בזה, כאשר יש לפנינו את דברי רבו, רב משה גאון, שעיקר הכשירו לעור לא מעופץ נאמר על ספר תורה. וגם נראה מדברי רב שרירא שכך היתה דעת חכמי סורא עד רב נחשון גאון.

האוצר ♦ גיליון מ"א

רש"י מפרש כאן את ענין העפיץ: "עפיץ - מתקנין אותו בשחיקת עפצים, כמו שעושין כאן בשחיקת קליפת ארז, שקורין טנ"א".

ומפשט הגמרא עולה שלא דברו כאן על 'קלף', כי עור הקלף שעליו נאמר במשנה שיעור הוצאה כדי לכתוב עליו פרשיה שונה, יש בו גם את מה שחסר בג' העורות האלו, דהיינו שהוא גם מעופץ.

וכן מפורש להדיא ברש"י בגיטין כב ע"א על ברייתא זו: "ומיהו קלף גמור דמליח וקמיה ואפיץ לא שמיה עור משום הכי לא מני בהדיהו, ושיעוריה תנן בהמוציא יין קלף כדי לכתוב בו פרשה קטנה שבתפילין, אבל דיפתרא אינו כשר לתפילין הילכך שיעורו בגט".

וכ"כ העיטור בהלכות תפילין, והראב"ן הירחי בספר המנהיג (עמ' תשלה), שמדברי רש"י בגיטין מוכח שלדעתו כל העורות לכתובת סת"ם, הגויל, הקלף והדוכ' מעובדים בעפצים.

ועל הברייתא בשבת עט ע"ב שבה שנינו "קלף ודוכסוסטוס שיעורן בכמה? דוכסוסטוס - כדי לכתוב עליו מזוזה, קלף - כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל". כתב רש"י: "דוכסוסטוס - קלף שניטלה קליפתו העליונה". ומשמע כרב האי, שדוכ' הוא החלק התחתון, וכ"כ האו"ז (סי' תקמ) והמרדכי (שבת סי' שעב) שדעת רש"י היא כרב האי.

אך אכתי יש כמה דברים שצריכים ליבון:

א. רש"י בגיטין נד ע"ב ובסנהדרין כח ע"ב מפרש את המילה "גוילין" - "קלפים". צריך להבין הרי הגויל אינו קלף, אלא לכל היותר סוג של קלף, ולמה הוא לא פירש מהו בדיוק גויל.

ב. מדוע פירש רש"י בשבת עט רק את ענין הדוכ' ולא פירש מהו הקלף. אין לומר שהוא לא הוצרך לפרשו, כי הקלף ידוע גם אצלנו והוא המעובד בסיד, כי הקלף הזה מגורד בצד שיער, כמובא בכל הראשונים. והרי לדברי רש"י שדוכ' הוא החלק התחתון זהו לכאורה הדוכ'.

ג. במנחות לא ע"ב פירש רש"י: "דוכסוסטוס - קלף שלא נקלף". לכאורה, פירוש זה סותר לפירושו בשבת שהוא נקלף¹. אם נפרש שבמנחות כוונתו לעור המעובד בעיבוד סיד, ונאמר שרש"י סובר שבעיבוד סיד העור השלם הוא דוכ', יקשה, שהרי בעיבוד סיד אם לא קולפים את צד הבשר הוא אינו ראוי לכתובה בצד שיער, ואיך נאמר שזהו דוכ'.

ד. בהמשך הגמרא מובאת ברייתא: "דתנא דבי מנשה: כתבה על הנייר ועל המטלית - פסולה, על הקלף ועל הגויל ועל דוכסוסטוס - כשרה". ומפרש רש"י: "נייר - של עשבים. גויל - מעובד בעפצים". לכאורה מזה שכתב רק על הגויל מעובד בעפצים, אפשר להבין שלדעת רש"י רק גויל מעובד בעפצים, ולא קלף ודוכ'. ובגלל זה כתבו כמה מפרשים להשוותו לשיטת הי"מ שבתוס'. אך כבר עמדו על כך רבים שהבנה זו סותרת למה שכתב רש"י בגיטין, שהקלף מעופץ.

(נט). י"ג ברש"י בשבת 'קלף שלא ניטלה קליפתו העליונה' (כמובא בעיטור הל' תפילין נה, ד). לפי גירסה זו אין סתירה בין דבריו בשבת לדבריו במנחות, אך עצם הענין קשה, כי בפשוט השם גויל מתאים לעור שלם כמו 'אבני גויל'. ומנין לרש"י לחדש שהשלם הוא מה שנקרא דוכ'. מסתבר שגירסה זו נוצרה מהגהת תלמיד, שרצה להתאים את דברי רש"י בשבת לדבריו במנחות. ומנגד, יש שהגיהו ברש"י במנחות כדי להתאימו לרש"י בשבת. אך לענ"ד העיקר כגירסה שלפנינו, כי אין הדברים סותרים, כפי שנבאר לקמן.

האוצר ♦ גיליון מ"א

ה. אם נאמר שלרש"י כל הגדרת גויל היא בכך שהוא מעובד בעפצים, לא מובן למה הוא נקרא בשם זה. הרי אין קשר לשוני מובהק בין ענין הגויל לענין העפצים. אמנם, רש"י כותב (גיטין יד ע"א) שהעפצים נקראים גל"ש, ומצינו בראשונים סברה שיש לקשר בין הלעז הזה למילה גויל, אך רש"י עצמו לא כותב את הלעז הזה במקום בו נאמר גויל, אלא רק במקומות שבהם מדובר על עפצים. ואם רש"י היה סובר שגויל נקרא כך בגלל הגל"ש היה לו להבהיר את הלעז הזה בהקשר לשם גויל. כיון שלא כתב זאת משמע שהבין כמו כולם שזה כמו הגויל של הבנין.

ו. מדוע רש"י לא מתייחס לקלף שלנו, שמעובד בסיד, דודאי בזמנו כבר היו מעבדים הרבה כך, כפי שרואים אצל כל הראשונים, שהשתמשו בו כקלף. והיה לו לכתוב האם המנהג נכון או לא.

ונלענ"ד שהמילה 'קלף' משמשת אצל רש"י לא רק לשם הפרטי של קלף התפילין, אלא כשם כללי לעור מעובד לכתיבת סת"ם, וכפי שמשמע בירושלמי שהבאנו בפרק ה', שאומר על המשנה "קלף כדי לכתוב עליו תפילין", שיש קלף אחר שהוא הדוכססטון ששיעורו שונה (ועמד על זה הפני משה). ובתוספתא (שבת פ"ט, י) איתא להדיא "קלף דוכססטון כדי לכתוב עליו מזוזה, יריעה כדי לכתוב עליו פרשה קטנה, איזו היא פרשת קטנה זו שמע"י. והטעם לזה מובן לפי דרכנו, שהשלמת תיקון הגויל הוא כשהכשיר האדם את העור בצד בשר ועשאו קלף, ואם כן מתחילה הוא בעצם קלף, אלא שאינו מתוקן לגמרי. אך גם בלי זה אפשר להבין שהלשון בני אדם מתייחסים לכל עור המיועד לכתיבה בשם קלף. ולמעשה כך הוא גם בלשון העם בימינו. לכן כשרש"י אומר שגוילין הם קלפים, כוונתו לומר שהם עורות מעובדים לכתיבה, ולא פירט מה מחלקי העור, כי שם הדבר לא נצרך, שכן הגמרא לא מחלקת שם בין סוגי העורות. אמנם, גם במסכת שבת, כשמדובר על חילוקי העורות, לא פירש רש"י מהו גויל. אכן, דרכו של רש"י לקצר, וי"ל שבביאורו למילה דוכ' הוא כתב לנו למעשה גם את הביאור למילה קלף וגם למילה גויל, כי לאחר שפירש שדוכ' הוא 'קלף' (עור מוכשר לכתיבה) שניטלה קליפתו העליונה, יבין הלומד שיש להסיק מזה שלעור יש קליפה, ובפשטות היא הקלף של הגמרא, וצירוף שניהם הוא גויל. רש"י סמך על הלומד שיבין את דבריו, כי היה ידוע לכולם שגויל הוא העור השלם, ומי שמתבונן על עור של גויל בודאי יכול לראות שיש לו קליפה, ואצל רש"י היו עדיין מצויים גוילין.

גם בביאור טעם השם 'גויל', י"ל שרש"י סמך על הידוע ללומדי המשניות שהמילה גויל משמשת בחז"ל לאבני בנין שלא מישפין, ובדומה לכך כאן הכוונה לעור דלא מישפין, דהיינו שהוא לא קולף ולא נעשו בו תיקוני הקלף להכשירו לכתיבה בצד בשר.

רש"י סובר שקלף ודוכ' מעופצים, כפי שכתב בגיטין, ולא הוזקק לפרש כך להדיא בשבת, כי דבר זה עולה מאליה מדברי הגמרא בדף עט, שהעור שמשלים על ג' העורות הוא מליח וקמח ועפיץ, וברור שהוא זה שנאמר בו 'קלף כדי לכתוב עליו פרשיה קטנה'.

אך בפעם הראשונה בש"ס שהגמרא מזכירה 'גויל' כאחד מהעורות שכשרים לספר תורה נזקק רש"י לפרש שמדובר במעובד בעפצים, כי הגויל לא הוזכר לפני כן במשנה כדבר שיש לו

ס). נראה הכוונה שגויל שיעורו כדי פרשה קטנה שהרי אפשר לקלוף מהגויל את הליצה ולכתוב עליו תפילין.

יתרון על 'העור', וגם הוא מכונה בחז"ל ובפי העם 'עור'^{סא}, וצריך לבאר מה ההבדל בינו ל'עור'. ועוד י"ל שרש"י בא לבאר בזה את ההבדל בין מה שכשר למה שפסול, שאמרו בברייתא שספר תורה פסול בנייר, אך כשר בכל ג' סוגי העורות, וביאר רש"י שההבדל בין הפסול לכשר הוא שהפסול נעשה מעשבים ואינו מתקיים, בעוד שהעורות שעליהם כותבים הם מעופצים, ולכן הם מתקיימים. ולא הוצרך רש"י ללמדנו את העיפוף לגבי הקלף והדוכ', כי בענין קלף ודוכ' הענין כבר עולה מהגמרא עצמה לפני כן. גם יש לפרש שרש"י נקט רק על הגויל 'מעובד בעפצים', כי בו יש הו"א לומר שאינו מעובד, היות שענינו הוא שיהיה העור כמו שהוא^{סב}.

ומה שכתב במנחות שהוא 'קלף שלא נקלף', שם לא כתב 'הקליפה העליונה', ונראה כוונתו לקילוף כדאמרי אינשי, דהיינו שהוא קלף שלא נעשו בו תיקוני הקילוף שבצד הבשר, שהם המכשירים אותו לכתיבה. ומסתבר מאוד שכוונתו לרמוז בזה גם על דין הקלף שלנו המעובד בסיד, שרק אם הוא לא נקלף כראוי בצד הבשר, זהו דוכסוסטוס, אבל קלף שלנו, שנקלף, הרי הוא קלף. ועכ"פ בעיקר הגדרת דוכ' שבגמרא רש"י סמך על מה שביאר במסכת שבת, ששני המקומות משלימים זה לזה.

ואל תתמה על מה שכתבתי, שבזמנו של רש"י היה להם עור מעופץ והכירו את הגוילין, עד כדי כך שרש"י יכול היה לסמוך על כך שיבינו מדבריו לאיזו קליפה של עור החיצונה הוא מתכוון, כי בסידור רש"י סימן תנה בענין מזוזה כתב "ואינה נכתבת אלא בגויל מעובד או בעור צבי" (נראה שבדרך כלל לעור מבהמות קראו גויל, וגויל מחיות נקרא עור. וראה רבינו מנוח על הרמב"ם תפילין א, ו שכתב בשם רש"י "שהגויל הוא קלף של עגל"). גם הראב"ן הירחי, שחי מאה שנה אחרי רש"י בדרום צרפת, מתאר בתשובתו לחכמי אראגון (עמ' תשלב) עורות מעופצים שעדיין היו אצלם. אמנם, ר"ת כתב במחזור ויטרי (סימן תקיז): "דלא שכיחי אפצים גבן. ולא מעבדינן בהן אפי" אי

סא). בירושלמי מגילה (א, ו): "לא יהא כותב חציו על העור וחציו על הקלף, אבל כותב הוא חציו על עור בהמה טהורה וחציו על עור חיה טהורה". משמע שעור הוא כינוי לגויל. וראה לקמן, שמסידור רש"י עולה שבזמנו קראו לגויל מצבי 'עור'.

סב). הרב שמואל טל (שיעור בענין קלף מובא באתר של הר"מ חימי) חשב לבאר כך את רש"י, אך דחה זאת מחמת דברי רש"י לפני כן, שדוכסוסטוס הוא 'קלף' שניטלה קליפתו, דלדעתו משמע מזה ש'קלף' הוא העור עם קליפתו, והוא נבדל מהגויל רק בזה שהוא אינו מעופץ [ואינו נלענ"ה, כי רש"י לא כתב שהקלף הוא עור הכולל את שני החלקים, אלא כוונת רש"י היא שהקלף הוא הקליפה, והדוכ' כשניטלה הקליפה, והגויל כולל את שניהם, ומה שנקט שם בלשוננו "קלף", הוא כפי שרואים, בכל המקומות שקלף הוא השם הכללי לעור מעובד]. הרב טל הסיק מכח הקושיה הנ"ל שלפי רש"י יש שני סוגי קלף. סוג אחד הוא קלף לתפילין, שהוכשר דוקא בעפיץ, והוא הנקרא בלשון רש"י (בגיטין) "קלף גמור", ויש סוג קלף אחר שאינו "קלף גמור", כי הוא לא מעופץ, כמו הקלף שלנו, והוא כשר רק לספר תורה ומזוזה. לכן בברייתא של תנא דבי מנשה הוזכר בפסול רק 'נייר', משמע שעור מעובד בסיד כשר אף שאינו מעובד בעפצים, ולכן שם כתב רש"י רק על הגויל שהוא מעובד בעפצים. ובזה ניחא ליה דברי רש"י בסוגית התפירה (מנחות לא), שפירש דלענין קרע מקילים יותר דוקא בעור שאינו מעופץ, כי מודבר בקלף שלנו, שהוא לבן, ולכן התפירה הלבנה פחות בולטת בו.

אך לענ"ד לא מסתבר לחדש שני סוגי עיבוד בקלף בניגוד לפשטות הגמרא ורש"י בגיטין, שהקלף הוא מעופץ. והדקדוק מהמלים "קלף גמור" הוא קלוש, שהכוונה בפשטות שזה העור שנגמרה הכנתו. וראה ברא"ה המובא בחידושי הריטב"א, שגם הוא נוקט בלשון "קלף גמור", וכוונתו היא לקלף היחיד שכתב. ומה שבברייתא דתנא דבי מנשה הוזכר רק נייר, י"ל שהוא משום שהם רצו לקצר, ובמקום למנות את כל שמות סוגי העיבוד שלא אפיצן, כתבו קלף גויל ודוכ', שהם עורות מעופצים. ומה שהוכשר במנחות 'לא אפיצן', נראה שלפי רש"י אינו עור שבכלל לא מעופץ, אלא זה עור שעשו אותו עם עפצים באופן שאינו משחיר, וזה נחשב לא אפיצן, כי לא ניכר בו העיפוף.

האוצר ♦ גיליון מ"א

שכיחי". אך גם הוא מדבר רק על כך שבזמנו (ר"ת נולד 5 שנים לפני פטירת רש"י) לא עיבדו בפועל עורות בעפצים, אבל מסתבר שעדיין היה להם גוילין ישנים משחירים.

ולסיכום, נראה כיצד לפי ביאורינו מתורצים כל הקושיות:

א. רש"י פירש שגוילים הם קלפים, כי כל עור שמוכשר לכתובה נקרא בשם הכללי קלף. אם הוא כמו שהוא, שלא נגמר תיקונו, הוא קלף של גויל, כאבני דלא משפיין, ואם נגמר תיקונו הוא רק קלף.

ב. בפירושו בשבת שדוכסוסטוס, הוא קלף שניטלה קליפתו העליונה, התכוון רש"י ללמדנו גם שהקלף של התפילין היא קליפת העור - הליצה שאנו רואים בקלפים מעופצים, והוא סמך על משמעות הלשון שיבינו שהקלף הוא קליפת העור, וגם שהגויל הוא כאבני דלא מישפיין, דהיינו העור השלם הלא מתוקן שיש בו את שני החלקים.

ג. במנחות מפרש רש"י שדוכ' הוא 'קלף שלא נקלף', וכוונתו היא לקליפה השומנית, שגורמת לכך שהוא לא יהיה מוכן לכתובה בצד הבשר. ויתכן שהוא רמז לקלף שלנו, שממילא מגיע אלינו בלי הקליפה העליונה, ויחשב לדוכסוסטוס אם לא נעשו בו תיקוני הקלף בצד הבשר.

ד. רש"י פירש על המילה "גויל" - מעובד בעפצים, לפי שלא למדנו עד עתה שהגויל מעובד בעפצים, בניגוד לקלף ודוכ', שעולה כך מסוגית הגמרא לפני כן, ואולי גם משום שבגויל יש הו"א לומר שהוא לא מעובד בעפצים, כי משמעות המילה היא העור כמו שהוא.

ה. טעם השם גויל מתבאר מהגמרא בבא בתרא, שהדבר כמו שהוא שלם שלא נגמר תיקונו קרוי גויל, ולענייננו היינו שהוא לא הוכשר לכתובה בצד הבשר³⁰.

30. בשו"ת רבי עזריאל דיינא (סי' סז. מרבני איטליה לפני כ 500 שנה) כתב שכדי לתאם בין דברי רש"י בשבת לדבריו במנחות צריך לומר: "שהדוכסוסטוס אינו צריך לקלפו, כי הוא יפה למעלה במקום שער שנקלף, וגם למטה במקום בשר הוא יפה ונקי ואין צריך לקלפו. ולכך פירש"י בפ' הקומץ רבא, דוכסוסטוס, קלף שלא נקלף ואינו צריך לקלפו, לא למעלה ולא למטה, כי יפה הוא לכל הצדדים". נראה שהוא ראה את השכבה השומנית, שבעיבוד סיד היא יכולה להראות כעור נוסף נאה שמיפה את העור, ועל כן הוא מפרש שמה שכתב רש"י במנחות שדוכ' לא נקלף הוא פני שלאחר הסרת הקליפה העליונה לא צריך לעשות משהו שיתקן את מראיתו בצד הבשר, והוא נשאר יפה ונקי, אם כי אינו כשר לכתובה בצד הבשר, כי הוא אינו העור אלא שומן. ולפי זה מסקנתו בדעת רש"י היא כדברינו (הרי"י אריוביץ, בספר בכל מלאכת עור עמ' קלו, הביאו ונשאר בצ"ע שאין מובן כוונתו, ולענ"ד כוונתו היא כפי שביארתי). ואביא כאן ממה שכתבו המפרשים בדעת רש"י.

העיטור הביא את דברי רש"י בשבת לפי הגירסה שדוכ' הוא 'שלא ניטלה קליפתו', וכתב שאין פירושו ברור. המאירי כתב שלפי הגירסה ברש"י 'קלף שניטלה קליפתו העליונה', הוא כשיטת רב האי, ואם גורסים 'שלא ניטלה קליפתו העליונה' יוצא שהוא מפרש את "הקלף כמו שביארנו (קליפה העליונה), והדוכסוסטוס מה שביארנו בגויל (שהוא שלם), והגויל מה שביארנו בדוכסוסטוס (שהוא החלק התחתון) ושתעבד בעפצים, וקלף ודוכסוסטוס אין בהם עיבוד עפצים". ומסיים המאירי "ואין הדברים נראים כלל אלא כדעת ראשון". כנראה שהיה קשה לו שלא יתכן להפוך גויל ודוכ', כי אין במילה גויל רמז שיהיה זה החלק התחתון. והוא לא רצה לפרש שהגויל הוא החלק העליון, כי בבבא בתרא לגבי השאלה "בגויל בכמה" משמע שהוא עבה, כפי שכתב שם רש"י. עכ"פ, כל הפירוש שקלף ודוכ' לא מעופצים תמוה, דרש"י בגיטין אומר להדיא שהם מעופצים, וזה הוא פשט הסוגיה.

והשפת אמת כתב: "רש"י קשיא לי' כיון דדוכסוסטוס היא שניטלה הקליפה העליונה ולפיכך נקרא כך מפני שהיא לצד הבשר, א"כ אם קלף לא הוי אלא הקליפה העליונה ה' צ"ל נקרא 'דוך שער', וע"כ דהקלף הוא עור שלם ויותר טוב לכתוב לצד הבשר, א"כ מאי נ"מ בין גויל לקלף, וע"כ צ"ל בזה דקלף אינו מעובד בעפצים, וגויל מעובד בעפצים, ומ"ש

האוצר ♦ גיליון מ"א

ו. דינו של הקלף שלנו נרמז ברש"י במנחות, ואפשר שרש"י לא כתבו להדיא משום דלא ברירא ליה דין זה כולי האי. וכן אנו מוצאים אצל תלמידו, רבינו שמחה, שהובא בגהמ"י, כפי שהבאתי דבריו לעיל בפרק ב, והוא הביא כמה שיטות איך להתייחס לקלף שלנו וסיים פוק חזי מאי עמא דבר, וכידוע נהגו כרבינו תם.

נמצא לפי מה שביארתי שדברי רבינו תם עולים בקנה אחד גם עם פירוש רש"י.

לסיום ענין זה, אתייחס לתפילין העתיקות מואדי מורבעת, של חיילי בר כוכבא. מהנדס העור יהודה פרנקל (ספר ארץ ישראל ט, עמ' 84) שבדק את התפילין במיקרוסקופ, ומדד אותן כתב שבגלל דקותן המרובה (0.04 מ"מ בירעה מס' 1) נראה לו מסברה שזהו עור של חיה קטנה שלא גורד ממנה הרבה, כי גירוד מחליש את העור והיא לא היתה שורדת. הוא משער שזהו עור של גדי, כי ראה בפני העור שלא כתוב בו זקיקים (כיסים של שערות) ערוכים בצורה קשתית המתאימים לצורת זקיקים של עז, וכן מצא בעור קבוצת סיבים הנראים כסיבים של עור עז. הר"מ חימי (במאמר בירור שיטת רב האי גאון שבאתר ישיבה הערה 44) כתב "אם פרנקל ראה זקיקים אז מאה אחוז זה השכבה שאנו קוראים דרמיס", וגם אמר לי שסיבים שייכים רק בדרמיס, והוסיף שלפי תמונה של גב העור בצילום של תפילין מקומראן¹⁷ נראה לו שגב העור גורד, בעוד שבליצה כידוע לא מגרדים ולכן זה לא יכול להיות ליצה.

התוס' דאם אינם מעופצים אמאי כשרין לכתוב עליהן ס"ת ותו"מ אפשר ליישב למ"ש בעצמם דקלפים שלנו אף בלי עיפוף הוי כמעופצים א"כ י"ל דכן הי' קלף ודוכסוסטוס שלהם אבל גויל הוא בעצמים ממש".

אך לענ"ד אכתי אינו מיושב, שכן לפי דרכו אליבא דרש"י רק עיבוד סיד כשר לקלף, ומוכח מפשט הגמרא ורש"י בגיטין שאינו כן, אלא הקלף הרגיל היה מעופץ. גם מה שיישב בדעת הי"מ שבתוספות אינו נלענ"ה, שכן משמע שהם פירשו שקלף לא מעופץ כדי להבדילו מהגויל, והם לא היו יכולים לסבור כדעת התוספות שעבוד עפצים שוה לעיבוד סיד, כי אם כן בסופו של דבר אין הבדל בין קלף לגויל.

והר"א כוכב כתב שכל מקום שרש"י מדבר על 'קלף' כוונתו לקלף הפרגמנט הצרפתי, וגויל הוא כל עור המעובד בעפצים, לא משנה איזה חלק בעור, ומה שרש"י כתב בכמה מקומות שגוילין הם קלפים, הוא משום שבאותן גמרות אין משמעות לשאלה בדיוק באיזה סוג עור מדובר. ויש לגרוס ברש"י שדוכ' הוא 'שלא' ניטלה קליפתו העליונה' (כגירסת העיטור), והיינו שהוא למד ממה שדוכ' לא הוכשר לכתובה בצד הבשר שלא ניטלה הקליפה התחתונה השומנית. ורש"י קורא לשכבה השומנית 'עליונה', כי כאשר מעבד העורות מניח את העור לפניו הפוך על השולחן היא הקליפה העליונה, וזו כוונתו במנחות שהוא 'קלף' שלא נקלף. ועל מה שפירש רש"י בגיטין, שעור אפיץ לא נמנה בין העורות, כתב הר"א כוכב דכיון שהעורות "מצה", "חיפה" ו"דפתרא" שלא עובדו כל צרכם, התבארו בגמרא כלא מעופצים, ציין רש"י את העור שנשלמה מלאכתו לכתובה ככזה שכבר עבר גם את השלב הבא – "מליח קמיח ועפיץ", אע"פ שאין זה מדויק, שכן שלבי עיבוד אלו הן השלבים הנדרשים לעשיית גויל, ואילו בעשיית 'קלף' ו'דוכסוסטוס' מדובר בסדר עיבוד שונה לחלוטין, הכולל שרייה בסיד. עכ"ד.

אך לענ"ד אי אפשר לפרש כך את רש"י, והדחקים בכל הפירוש הזה מובנים מאליהם. אם הקלף הוא הפרגמנט, נצטרך לומר שכשרש"י כתב שגוילים הם קלפים הוא לא התכוון באמת שהם מה שהוא קורא קלף בכל מקום, וכשהוא כתב שהקלף המוזכר בשבת מעופץ, הוא לא התכוון באמת לעור מעופץ, וכל זה מרפסי איגרא. גם לא מובן איך חשב רש"י שנבין את הפירוש הנכון לדוכ'. הרי מי שקורא ברש"י את המילים "קליפה עליונה" ודאי יבין שהכוונה לקליפה החיצונית, ולא קליפה התחתונה. ועוד, שלפי זה לא ברור כלל מדוע נקרא כל עור מעובד בעפצים גויל.

סד). יש ללמוד יותר מהתפילין מואדי מורבעת שהם מחיילי בר כוכבא, ולא מהתפילין מקומראן שהשתייכו לכת שלא ברור נאמנותה להלכה. מכל מקום, גם בתמונות מואדי מורבעת יש אותיות משונות כמו שין הפוכה, והלימוד מכל זה אינו אלא בגדר השערה.

אך הרב חימי יוצא מנקודת הנחה שאם זו ליצה כתבו עליה בצד בשר, בעוד שבתמונה שראיתיה יש שערה בצד הכתיבה שמשום מה יהודה פרנקל לא מתאר אותה, ולכאורה היא מוכיחה בבירור שזו ליצה שכתבו עליה בצד שיער. במציאות יכולים להיות זקיקים גם בצד הבשר של הליצה, כי חלק מהשערות מגיעות רק עד השכבה שבה מתפצל העור, וגם יש במקום החילוק סיבים, כפי שרואים כשמחלקים את העור שנמשך עם הליצה סיבים של הדרמיס. לכן הממצאים של פרנקל אינם סותרים את הממצא של השערה המחייב להניח שהוא מהליצה, וזה גם מתאים לדקות המרובה ושרידות התפלין.

אם נכונה השערה זו, הדבר מחזק את מה שכתבתי בפרק ב שיתכן שההוראה לכתוב על קלף בצד בשר היא תקנת חכמים ולא גוף ההלכה למשה מסיני. ההוראה הזו כתובה בברייתא, ועריכת הברייתות נעשתה בימי רבי אחרי ימי חיילי בר כוכבא, ולכן יתכן שבימיהם בכלל לא היתה הוראה הלכתית כזו, אבל כתבו על ליצה שזה ודאי העור שהכי מתאים לתפלין.

י.

התרומה, הר"ן, הרא"ש, הטור והשו"ע

בעל התרומה (סי' קצד) מביא את רב האי גאון בלשון זו: "וגויל נקרא אותו שלא ניטל רק השיער, אבל לא נתקן לצד בשר כמו גבי אבנים דאמרי' גויל אבני דלא משפיין. וכותבין עליו לצד שיע' שטוב יותר לכתוב, דלצד בשר אינו מתוקן כלל. ואז כשקולפי' אותו לב' אותו שלצד שיער נקרא קלף וכותבין בו בצד שנקלף שזהו לצד הבשר שהוא לבן וטוב יותר לכתוב, והקליפה שלצד בשר נקרא דוכסוסטוס. דוך הוא מקום כמו דוך פלן. סוסטוס הוא לשון בשר בלשון יוני. וכותבין בו לצד השיער שזהו למקום שנקלף וטוב יותר. זה הכלל לשניהם כותבין במקום שהם מחוברים זה לזה. והיינו דקתני לעיל קלף כותבין במקום בשר ודוכסוסטוס כותבין במקום שיער שזהו שניהם למקום חבורן. כך פירש רב האיי גאון פי' של קלף ודוכסוסטוס ומקום כתיבתן".

ומסיים בדברי רבינו תם:

"ואמנם רבינו יעקב פירש דקלפים שלנו יש להם דין קלף לפי שמתקנין אותם אל צד בשר וקולפין שם, ונשאר אותה של צד שיער. ואם כן צריך לכתוב בקלפין שלנו ספר תורה תפילין ומזוזות לצד לבן שזהו לצד בשר כדין קלף, ושם הוא טוב יותר ונאה, וגם אינו יכול להזדייף כמו לצד שחור.

ויש אומרים דקלפים שלנו יש להם דין דוכסוסטוס לפי שלאחר שהסירו השיער עדיין מתקנים אותו וגוררים אותן קליפות בתער לצד השחור, ונשאר אותו שלצד בשר הנקרא דוכסוסטוס, ואם כן מן הדין יש לכתוב בהן לצד השחור, דהיינו לצד השיער כדין דוכסוסטוס. וקשה לדבריהם. אם כן תפילין היאך כותבין על קלפים שלנו הנקראים דוכסוסטוס. הלא תפילין על קלף דוקא כדפרי' לעיל. ואם שינה פסול.

סה. Mur4 mur hyl לוח 650 b278144.

◆ האוצר גיליון מ"א

ויש שקולפין העור לשנים בתחלה. ובקליפה שלצד שיער כותבי' התפילין לצד בשר לצד הלבן, לאפוקי נפשיהו מפלוגת' ומספיקא. ובספר תורה ומזוזה אין להקפיד שהרי כשרים הם על שניהם בין לצד שיער בין לצד בשר. דהא קתני שינה בזה ובזה פסול מיירי דווקא בתפילין. ואף על גב שאינן בקיאים עתה לקולפו לשנים שיהו שני קליפות עבות וראויין לכתוב בהן זו בדין קלף וזו בדין דוכסוסטוס, אלא אחת היא עבה וראויה לכתוב בה, ואחת דקה ואינה ראויה לכתוב. מכל מקום אותה שהיא עבה וראויה לכתוב, אם היא לצד שיער נקראת קלף וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד בשר. ואם אותה שהיא עבה לצד בשר נקראת דוכסוסטוס כיון שהוסרה קליפה דקה שעליה, וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד שיער."

בטעם הכשר קלפים שלנו הוא אומר שלושה דברים: "לפי שמתקנין אותם אל צד בשר, וקולפין שם, ונשאר אותה של צד שיער". ממה שכתב בתחילת דבריו על הגויל שלא ניטל רק השיער אבל לא נתקן לצד בשר... ובצד בשר לא לא נתקן כלל". ברור שהמילה מתוקן אינה במשמעות של הסרת קליפה, אלא במובן של תיקון לכתיבה. אי אפשר להסביר לא נתקן לצד הבשר בכך שלא הסיר ממנו את הדוכ', כי הוא כבר אמר שלא ניטל רק השיער, ומה בא להוסיף במילים "אבל לא נתקן", ודאי כוונתו שבצד השיער נתקן לכתיבה על ידי הסרת השיער, אבל בצד הבשר לא נתקן לכתיבה.

ממילא ברור שכשאמר שקלף שלנו "מתוקן" פירושו שלאפוקי מגויל בצד בשר, שלנו מתוקנים לכתיבה, וכשאמר "קולפין שם" פירושו שכדי שיקרא קלף צריך שייעשה שם קילוף, אבל לא הצריך קילוף מהעור עצמו, שהרי ודאי ידע שיש שם שומנים שקולפין, ואם לדעתו לא סגי בקילופם, היה צריך להדגיש שקולפים מהעור. וכל זה כפי שמבואר בתשובת רבינו תם, "דעיבוד שלנו חשוב ועושה מקום הבשר נוח לכתוב".

אך הוא מוסיף תנאי נוסף "ונשאר אותה של צד שיער", מזה עולה שהוא הבין שלפי רבינו תם לא די בהכשרה לכתיבה בצד בשר כדי שיקרא קלף, אלא שההכשר תלוי גם בכך שנשאר בפועל "אותה של צד שיער". ונראה שלמד כך מסוף דברי רבינו תם, המובאים בתשובתו שבהגהות מרדכי, וז"ל: "ואי משום הקליפה שמסירים האומנים, אין זה אלא תיקון בעלמא ואינה עבה כ"כ שיהא שם קלף עליה". בעל התרומה אינו מפרש, כפי שכתבתי בפרק ב, שרבינו תם רק משיב בזה לשיטתם של הי"מ שתלו את הענין בחלקים הפיזיים, ולפי שיטת עצמו בכלל אין בזה נפק"מ כי הכל תלוי בהכשרה לכתיבה, אלא הוא מפרש שיש תנאי נוסף להיתר שתשאר הקליפה העליונה,, ולכן ההיתר של רבינו תם מבוסס על כך שלא יתכן שהקליפה שמורידים היא הקליפה שעליה דיבר רב האי, שכן זו קליפה דקה ואילו הקליפה של רב האי ודאי עבה יותר. אבל לפי הי"מ צריך להתחשב בגירוד זה, למרות שהוא גירוד קל, כי בכך מורידים את הקליפה של רב האי, וזה מוציאו מדין קלף. מכאן מוכח גם מה שביארתי לעיל שהתרומה אינו מצריך גירוד בצד הבשר מגוף העור שליטת ר"ת, שכן לדעתו אין משמעות שלגירוד חלק שאינו ראוי לכתיבה, ולכן לא יועיל גירוד כזה בצד בשר, אלא משכתב שקולפים שם, כדי שיחול עליו שם קלף, ולצורך זה אין נפק"מ מה קילף והדגיש את ענין התיקון לכתיבה כי התיקון הזה גורם לכך שלא אכפת לן מה שלא גירדו את כל מה שיש בצד הבשר.

האוצר ♦ גיליון מ"א

אמנם לכאורה אם לא נתייחס לתשובת רבינו תם במקורה, אפשר היה להבין את כוונת התרומה בתחילת דבריו באופן שונה. אפשר להבין שהשכבה השומנית היא הנחשבת אצלו כחלק הדוכ¹⁸²⁰⁴, וסבר שלפי שגורדים ומקלפים אותה לגמרי, נשארה אך ורק הקליפה של צד שיער המקורית של רב האי. אך בנוסח התשובה המקורית של רבינו תם ודאי אי אפשר להבין כך כי רבינו תם כתב להדיא שמה שמגרדים בצד הבשר הוא שמנונית וגידים, ולא עור, ולכן ברור שלדעתו מה שמורידים בצד הבשר הוא דבר המוגדר שומן ולא עור. אם הוא היה מוגדר כדוכ' היה צריך לכתוב ששומן זה הוא בעצם עור הדוכ'. בתשובת רבינו תם אפשר לכל היותר לומר שחזן מהשומן קולפה מהעור עצמו גם "קליפת האשקני"ר", אם היא הקרום השקוף שבצד הבשר ולא הליצה (כפי שצינתי לדיון בדבר זה בהערה שבפרק א), אבל ודאי אף אחד לא העלה על דעתו שהקרום הזה הוא הדוכ' שלא שייך כלל שיכתבו עליו בפני עצמו. לכן אפשר להעלות על הדעת אפשרות לפרש כך, רק אם נאמר שהתרומה לא ראה את נוסח תשובת רבינו תם המקורית. אלא שקשה לומר שהוא לא ראה אותה כי כל הענין של השארות הקליפה של צד שיער לא כתוב בכל המקורות שהביאו את דברי רבינו תם בקיצור, והוא כתוב רק בתשובת רבינו תם בסופה בהיחסותו לדעת המפקקים.

ומכל מקום, אין אנו צריכים להחליט שהוא ראה את התשובה, כי שלילת הבנה זו עולה גם מדברי התרומה עצמו, שאם נאמר שלדעתו הקליפה השומנית היא דוכ', לא היה מסתפק בהביאו את סברת היש אומרים בכך שלטענתם הבעיה היא בכך שהגירוד שאנו מגרדים בצד השיער עושה את העור לדוכ', הוא היה צריך להבהיר שזה עושה אותו לדעתם דוכ' כי הם חולקים על רבינו תם גם במיקום של החלקים, ולדעתם דוכ' אינו הקליפה שאנו מגרדים בצד הבשר. מזה שלא ראה צורך להבהיר זאת מוכיח שלדעת כולם מה שאנו מגרדים בצד בשר אינו עור הדוכ' של רב האי. ומכל מקום נראה שבמה שאמרו המפקקים "ונשארה אותה של צד בשר" כלול גם מחלוקת על כך שאנו לא גורדים מספיק בצד בשר, לטענתם אמנם קילפנו בצד הבשר אבל נשארה אותה של צד בשר כי לא הורדנו קליפה של ממש מהעור בצד בשר, כמו שהורדנו בצד שיער ולכן הוא נקרא דוכסוסטוס.

וכדי להבין את מה מה שכתב בהמשך, אחלק את דבריו לג' פסקאות:

א. "ויש שקולפין העור לשנים בתחלה. ובקליפה שלצד שיער כותבי' התפילין לצד בשר לצד הלבן לאפוקי נפשייהו מפלוגת' ומספיקא".

ב. "ואף על גב שאינן בקיאינן עתה לקולפו לשנים שיהו שני קליפות עבות וראויין לכתוב בהן זו בדין קלף וזו בדין דוכסוסטוס, אלא אחת היא עבה וראויה לכתוב בה ואחת דקה, ואינה ראויה לכתוב. מכל מקום אותה שהיא עבה וראויה לכתוב, אם היא לצד שיער נקראת קלף וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד בשר".

ג. "ואם אותה שהיא עבה לצד בשר נקראת דוכסוסטוס כיון שהוסרה קליפה דקה שעליה, וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד שיער".

נראה שמה שכתב "קולפין העור לשנים בתחילה", פירושו שהם לקחו את העור ממעבדי העור לפני שמגרדים אותו, כדי לגרד ולהסיר ממנו את מה שהם רוצים ולא הסתפקו רק במה

האוצר ♦ גיליון מ"א

שנהוג. מסתבר שאין נפקא מינה אם עושים קילוף בפועל של דבר הנראה כקליפה שלמה או שעכ"פ רואים בודאות שהוסרה אותה קליפה על ידי הגירוד, ולא זה מה באו לחדש ולשנות. מה גם שבמציאות לא נראה שאפשר לקלף קליפה שלמה בצד הבשר, אלא הם עושים שינוי מסויים בכמות הגירוד שמגרדים. לכאורה היה נראה שהם באו לבאר איך עושים קלף ודוכ' לכו"ע, על ידי זה שקולפין את העור לשנים. אך הבנה זו קשה, שאם רק קילפו את הקליפה העליונה, הוא דוכ' רק לפי הי"מ, ואילו לפי ר"ת, הסובר שאין משמעות לקילוף הליצה הוא גויל, ואיך הם הוציאו את עצמם בזה מהמחלוקת?

לכן נראה לבאר שבעל התרומה לא בא לבאר איך הוא קלף ודוכ' לכו"ע אלא איך הוא קלף ודוכ' לפי המפקקים על רבינו תם, ואין לו נפק"מ בכך שלפי ר"ת הם לא יצרו דוכ' אלא גויל, כי אינו זקוקים לדוכ', שכן כותבים ס"ת ומזוזה על הקלף לכתחילה, והבעיה שלנו היא רק בתפלין, ולכן עיקר מטרתם היתה ליצור קלף שהוא כשר גם לפי הי"מ. לדעת החולקים על ר"ת כל גירוד קליפה משנה את גדר העור, ואין הבדל אם היא קליפה ראויה לכתובה או לא. לכן כדי שיקרא קלף חייבת להשאיר את קליפת הליצה, וגם לא די בעצם ההכשר לכתובה בצד בשר אלא חייבים להוריד קליפה ממש בצד בשר. אם יקפיד על שני הדברים האלו יקרא קלף למרות שלא נשאר בידו הקלף של רב האי עצמו, כי עכ"פ יש לעור שם של חתך העליון. ועתה נבאר את הדברים לפי סדר האותיות:

א. המחמירים לקחו את העור ממעבדי העורות לפני שהורידו ממנו קליפה כלשהיא, ולאחר גירודו כפי מה שהם רצו אמרו שאפשר לעשות צורה אחת שהיא קלף לכו"ע, גם לפי המחמירים, וצורה אחרת היא הדוכ' לפי המחמירים.

ב. כאשר קילפו את השכבה השומנית הקפידו לגרד גם קצת מהעור עצמו שבצד הבשר, והמצד השני הקפידו לא לגרד בצד השיער ולהשאיר את הקליפה העליונה, ובזה מודים גם החולקים על רבינו תם שהוא קלף. ואף שמה שקולף בצד בשר אינו ראוי לכתובה, לדעת החולקים על ר"ת אין נפקא מינה בכך שהקליפה דקה ואינה ראויה לכתובה, בכל אופן זה יקרא הסרת קליפה, ולדעת ר"ת בכלל אין צורך להקפיד להסיר קליפה מצד הבשר, אך לא גרע אם מסירו.

ג. כאשר קילפו את הליצה והקפידו להשאיר את העור עצמו שלם בצד הבשר, לפי החולקים על ר"ת הוא דוכ', אך לפי ר"ת הוא גויל, שהרי לדעתו הורדת הליצה שהיא קליפה שאין יכולת לכתוב עליה אינה נחשבת כהסרת הקליפה, ועור זה הוא גויל כי לא הוכשר לכתובה בצד בשר. אך אין נפק"מ בכך שלר"ת הוא גויל ולא דוכ', כי הוא לא זקוק לדוכ', הוא היה כותב מזוזה וספר תורה על קלף.

לפי ביאורינו, למעשה החומרה של התרומה היא מה שכתב תלמיד הרוקח שיש מחמירים לגרד יותר מהעור בצד הבשר, רק שהוא לא ביאר שהמחמירים האלו גם מקפידים לא לגרד בצד השיער, ואילו בעל התרומה פירש יותר, שגם מחמירים לא לגרד בצד השיער. מכל מקום כל הדברים האלו נאמרו לשיטת המפקקים, ועיקר דעת התרומה היא שהגירוד שבצד השיער לא נחשב כהורדת הקליפה העליונה, ולכן כתב שנשארה אותה של צד שיער. ואף מה שמגרדים

האוצר ♦ גיליון מ"א